O GRAFIKI PRVE PREKMURSKE KNJIGE

Prva znana knjiga v prekmurskem narečju je Ferenca Temlina Mali katechismus (Halle, 1715), prevod Luthrovega iz madžarščine in nemščine. Kot pred njim že številne rokopisne pesmarice vsaj od 17. stol., uporablja tudi on madžarsko grafiko z rabo akuta za dolge in visoke vokale, kombiniranih znakov za sičnike in šumevce ter palatalizirane konzonante. Avtor je raziskal nedosledno rabo teh znakov ter še nekatere značilnosti Temlinove grafike, ki je vplivala na poznejše prekmurske pisatelje.

Že prvi, po imenu in času nam ne docela poznani sestavljavci - prireditelji in prepisovavci prvih v Prekmurju rabljenih rokopisnih cerkvenih, predvsem pesemskih besedil ¹⁾ so morali poleg jezikovne oblike svojega posredovanja bravcu in še bolj poslušavcem ter pevcem cerkvenih pesmi (svetne pesmi so v veliki manjšini) reševati tudi vprašanje grafike, celotne uporabe črkopisa, to je čim natančnejše fiksacije glasov in oblik svojega narečja. Čeprav so prvi taki poskusi nastajali zelo verjetno - vsaj v obliki prepisov - že v XVI. stol., grafika osrednjih slovenskih protestantskih pisateljev XVI. stol. ni mogla nanje vplivati - kolikor so jih sploh poznali - v toliki meri, da bi jo bili prevzeli.

Čisto naravno je bilo, da so prvi ustvarjavniki literarnih besedil v prekmurskem narečju z literarnimi vzorci in s svojim literarnim obzorjem, poznavanjem vred prevzeli grafiko kajkavskih - tedaj imenovanih slovenski - rokopisov in knjig. Saj so le-te - poleg madžarskih - najprej poznali prekmurski katoliški duhovniki, katerih del je takó prihajal s kajkavskega ozemlja,

*

Razprava je bila napisana na podlagi gradiva Komisije za historični slovar slovenskega knjižnega jezika SAZU v Ljubljani.

1)

V. Novak, Prekmurske rokopisne pesmarice. Jezik in slovstvo 19, 1973/74, 212-17..- Isti, Izbor prekmurskega slovstva, Lj., 1976, 36 - 39.

drugi pa so se tudi vsaj delno šolali v Zagrebu in mogoče še kje med hrvaškimi kajkavci, ker je dólinsko Prekmurje pripadalo od 1094 do 1777, celotno Prekmurje pa do 1176 in tik pred reformacijo - zagrebški škofiji. Tudi prekmurski protestantski (evangelíčanski) pisatelji so nadaljevali to izročilo glede rabe kajkavske grafike - saj je bila le-ta madžarska in so jo prekmurski šolajoči se ter pišoči ljudje spoznavali tudi v šolah ter madžarskih tiskih.

Do druge polovice 19. stol. se zavoljo premajhnega vpliva osrednje Slovenije na Prekmurje ni mogel le-tu pojaviti niti poskus uvedbe gajice, zmagati pa je mogla, vsaj pri katolikih, šele na začetku 20. stoletja.

Madžarska grafika kot temelj prekmurske in kajkavske grafike se je v svoji poznejši obliki razvijala že v srednjem veku kot kancelarijski črkopis (najprej v kraljevi, potem tudi v drugih fevdalnih pisarnah) in kot grafika številnih kodeksov.²⁾ Na teh dveh temeljnih oblikah se je razvila v novem veku najprej protestantska grafika v XVI. stol., ki so jo gotovo poznali tedaj in pozneje naši prekmurski protestanti, kot tudi kajkavski literati. Katoliki so v XVII. stol. nekoliko spremenili dotedanji madžarski črkopis, dopolnjevali pa so ga še drugi v 17. in 18. stoletju.

O prevajavcu in prireditelju prve v prekmurskem narečju natisnjene knjige, Ferencu Temlinu, ne vemo mnogo.³⁾ Posebno bi nas zanimalo njegovo šolanje na Madžarskem, o katerem moremo le z gotovostjo domnevati, saj je svoj Mali katechismus, tou je tou krátki návuk vöre ker/chán/zke dávno nigda po D.Luther Martonni /zpi/zani... Halle, 1715, 48 str., priredil v glavnem po madžarskem prevodu (Györi Katechismus, Halle, 1709) in dopolnil po izvirniku. Kakor se je prvi pisatelj tiskanega dela v obrobem jezikovno-kulturnem okolišu, na meji štirih jezikovno in kulturno tedaj različnih pokrajin in dežel, jezikovno moral nasloniti na kajkavsko tradicijo, tako je to naredil tudi glede grafike, seve z dobrim poznavanjem nje madžarske oblike. Ker se je kot prvi pisatelj v dotlej nenormiranem narečju moral boriti s posebnimi težavami in ker je vplival na poznejše pisatelje, zato je oblika njegove grafike posebno pomembna in zanimiva.

2) Knieszsa István, A. magyar helyesírás története. Budapest, 1952, 4-10.

3) Prim. V. Novak, O slogu prve prekmurske knjige. Slavistična revija 17, 1969, 227 - 32. - Isti, Pismo Franca Temlina nemškim pietistom. Slavistična revija 18, 1970, 249 - 56. - M. Rupel, Prva prekmurska knjiga - Temlinov Mali katekizem. Razprave II, 2. razr. SAZU, 1956, 103-114. - V. Novak, Izbor prekmurskega slovstva, Ljubljana 1976, 41-44, 111, 13.

VOKALI. - Kakor za njim vsi prekmurski pisatelji, tako skuša tudi Temlin dosledno izraziti glasovno vrednost prekmurskih vokalov, pri čemer uporablja znake madžarske grafike, ker je značaj teh vokalov v glavnem enak madžarskim vokalom. To kaže predvsem dosledna raba znaka za dolžino nad vokali á, é, ne pa še na u in o, kar so pozneje označevali kot ú in ó. Znak za dolžino nad á in é označuje dolžino in ožino vokala, ne pa tudi akcent, čeprav sovpada z akcentnim mestom. Raba tega znaka (madž. ékezet, češ. čárka z istim pomenom) je v Temlinovi knjigi dosledna, razen tiskovnih napak in primera: zápoved 10 (3krat), 12, kjer je pisatelj želel verjetno označiti kratki akcent, pa zanj ni poznal znaka. Sicer pa piše akut na á v vseh pozicijah vseh besednih vrst, npr.: pámeti 8, právi 8, Vám 7, zrá/zli 8, predkláda 7. Enako za dolgi, ozki é: nébo 1, tosbé 3, vék/i 4, tétno 3, vc/enyé 5, / zébe 9, prelejé 44, ra/zpétye 22, ocsév 17, de/zétero 11, pervlé 38 itn. Napaka: vöré 7.

Kajkavski tiski uporabljajo akut na á in é zelo nedosledno, zato na Temlina in tudi na poznejše prekmurske pisatelje niso vplivali, pač pa so jih v njegovem času že dosledno uporabljali madžarski tiski, v katere so jih od 1535 uvedli tim. krakovski (protestantski) tiski, ki so jih prevzeli iz tedanjega poljskega pravopisa, v katerega je označevanje dolgih vokalov (tudi i, ó, ú,) prišlo iz Husovega črkopisa.⁴⁾

Nepoudarjeni ali kratko poudarjeni, nizki a je v skladu z madžarsko grafiko dosledno brez vsakega znaka, npr. kai 1, zdai 1, /zvetlo/cha 3, vkrai 3, cslovecsa 3, va//e 4, 6, ako 6, kágda 6, /ztárau 5, Tak 19, blagou 29, zdávanyem 21, /zramouto 30, razmeti 40, mam 45, kako 3,4,7,24,41, prikapceso 20, napi/zao 12, vkradni 16, popi/zan 22, opominanye, oplakavajoucsim 35, pohajajoucsim 35 (toda: pohájajoucsim 25), naztavajéc/o 45, obari 45 itn.

Nepoudarjeni ali kratko poudarjeni, široki e označuje Temlin z e, npr. ker/chán/zke (naslov), premislávati 3, /ze 5, vc/enyá 5, /zvétczev 23, Dü //evno 6, Deczé 1, Roditelov 4, je 7 itn.

Kot e piše tudi v zlogu -er- iz r, npr. oker/cháva 38, obder/ávajo 18, pervlé 13, gerlom 4, oberno 8, per/ztom 11, prvi 11 itn.

Kot je pisatelj skušal dosledno slediti domačemu jeziku, tako je zelo dosledno pisal tudi vse diftonge, tako ei iz jata dosledno kot ei, npr.: Greih 4,

4) Knieszsa I., n.d.12.

Povei 12, reics 3, nei 6, vrecsei 15, vczeilom 12, Dühei 23, po/zveicsa 23, zev/zeimi 24, 33, itn.- V kratkonaglašenem ali nenaglašenem zlogu je iz e nastal i, ki ga T. tako tudi piše, npr.: nikeliko 9, nigda 1, cslovik 10, potribuje 8,12, ric/i 39, /zidi 22 itn.

T. je upošteval tudi narečni prehod ozkega kratkega e v ö, npr. vöre 1, 7, vörje 44, vörjuočimi 24, toda pod vplivom kajkavskih knjig piše: veren, verna 7, vernim 44,34. Prav pri tolikokrat ponavljani besedi vöra < vera nastane kolizija v obliko vöra 30 < vüra < vura, ki pa v verskih besedilih redko nastopa, največ v zvezi po/zleidnya vöra, kot v navedenem primeru, ali smrtna vöra. Enako pišejo obe besedi tudi vsi poznejši prekmurski pisatelji.

Drugi primeri ö < e so še: vön 10, vönka 22, dönok 30,40 < dennoch.

i piše T. stalno le s piko, ni še označeval z akutom dolgega í, kot ga je za njim zlasti Števan Küzmič. Zaradi pogoste rabe i za j je resnična grafična podoba pogostnosti i-ja v tisku zabrisana. O tem glej pri j!

Dolgega ó ne označuje, ker je v narečju prešel v diftong ou, ki ga pa T. včasih ne upošteva in piše izjemno npr. zapóvedi 11, moudró/zť 3,5 - ko je v tem primeru drugi o ozek, obstoji pa tudi izgovor modroust. Sicer pa dosledno piše ou, ki ga najdemo v vseh besednih vrstah in v vseh pozicijah, na vsaki strani knjige, npr.: lepou 7, drugoucs 20, blagou 29, Telou 30,40 /zramouto 30, /iroukom 31, vekivekouma 25, zemlou 14, Nebou 14, tou 1, bou 1, boude 1, skoul/zkov 4, poroudo 22, moucs 7, man-you/zťi 6 itn. Le redko zapiše napačno ou nam. o, npr. Dü/ou 5, ali o nam. ou: nocs, 45, roko 47.

Nepoudarjeni in kratki o piše kot o, npr.: vto 3, ino 4, /ztoy 4, onoi 44, Deczo 6, Bosjega 3, Salo/zneje 3, obder/alo 5, Poveimi 14, Tvoi 15, /ze ... boijo 47, bole 13, kako 24,41, tosbé 3.

Pri o je treba pripomniti, da ga T. piše v oblikah, prevzetih iz kajkavskih knjig, medtem ko ga slovenščina na tem mestu ne pozna. To je predvsem beseda koteri 7, 20,23 itn., v vseh spolih in sklonih, ki je v prekmurščini živa le v obliki šteri. Taka oblika je tudi kako 3,4,7,24,41 itn.- v prekmurščini le kak; dalje toliko 24, koliko 41.

Etimološki u je v prekmurščini v vseh primerih prešel v ü, kar Temlin dosledno upošteva in ga piše kot ü, ne pa kot pisatelji za njim: ü. Tudi ne pozna še - kot madžarska grafika in poznejši prekmurski pisatelji, dolgega ü. Primeri za ü: vküp 1, Düih 23,38,3,9, Dühei 23, Dühé 23, Dü//ou 5 (napačno - ou, nam. o!), Dü//evno 6, Dü//icz 3, Dühovne 4, Drügi 26, lübio 18, odürjávajo 18.

Poseben primer je: Tüvári//a 15, kar je pa tako pri T. kot pri naslednjih pisateljih, predvsem pri Števanu Küzmiču, kjer je ta oblika zelo pogosta, učena etimologija, ker se továriš v narečju izgovarja reducirano: tiváriš in se je pisateljem dozdevalo, da je to iz tuváriš. - Druge oblike z ü: praznúh 15, nevkanjúvali 13, po/zlühnoti 31, zbantüvau 46, jünczi 4, drügi 17, vüpanyem 26, /zlüsbenicza 17 in mogoče analogno za to obliko tudi /zlüga 17, ki živi le kot sluga itn.

V tujkah piše pravtako ü, ker so besede doživele domač razvoj, npr. reczítüje 5, rendelüite 6, mertükom 6, grünt 7, /zükesina 8, offerüjem 9, kivánüje 9, - pod kajkavskim knjižnim vplivom piše Uroka 17, čeprav je iz madž. örökség. Pravtako je ohranil u v natüre 3, ki jo pozna tudi živi jezik in /ummo 6, 30 - obe kot učeni tuji besedi, posredovani po Cerkvi in pozneje tudi po šoli. Isti primer je oblika návuk 7, ki ga je tudi ljudski jezik v cerkvi in šoli pod kajkavskim vplivom slišal ter sprejel. Vsi drugi u so ali sekundarni, tako zlasti v predlogu vu 8, 32 < vž, ki ga piše včasih tudi uu: 8,7 (dvakrat), 10 (štirikrat), 38, toda piše ga tudi samo v, združen s sledečo besedo: v/zlaboi 8, vrecsei 12, vmisleinyi 12, vjednom 3 itn.

Začetni u piše izjemno pod knjižnim vplivom, kot: umreu 38 (2 krat), 41, 42, toda: mrou 39 in vmreiti 33, kar je narečno; u/ivamo 40 moramo verjetno brati vživamo, ako ni knjižni vpliv, ker govorjenemu ustreza v/ivan-ye 42. Posebno mesto zavzemajo nekatere besede, ki so dobile protetični v pred u, ki je ostal v narečju in ga T. tako tudi piše: Vuc/eniczí 19, Vuc/itelji 5,7 ali pa učiti > vučiti, včiti, kar piše T. in vsi pisatelji za njim kot: vc/iti 4,8, návcsó 10, vc/io 5,41, vc/enyé 4,5,6, vc/ili 7, - izgovarjano f. Dalje vkradni 16, vc/iniv/8, vc/inenyá 46.

Največ u - jev najdemo tako pri Temlinu kot drugih pisateljih tega narečja v diftongu ou in kot refleksi ı>of tako sredi besede, npr. napunenyá 19 (2 krat), /zunc/ene 3, punim 4, kot posebno pogosto na koncu, bodi pri samostalnikih, kot: tau 43, priáteu 9,14, nepriáteu 14, odeteu 21, pekeu 22, bodi skoro dosledno pri pret. deležniku, npr. dáu 3, 21, meu 5, napi/zau 3, mogau 5, blu 8, 11,22,39, vzeu 8, popriau 22, po čemer se T. izrazi to loči od svojih naslednikov, ki so pisali skoro dosledno -o, kar je Temlin tudi nekajkrat zapisal: v/ztano 33, návcsó 10, zdehno 34, delao 35, kot je tudi /ivel 23 knjižni vpliv in enako zvelicsitel 25 kot cerkvena beseda iz kajkavskih knjig.

KONZONANTI. - Še bolj kot glede vokalov kaže samo pogled na Temlinovo besedilo glede označevanja konzonzantov značaj madžarske grafike. To velja predvsem za označevanje sičnikov in šumevcev, pa tudi palatalnih soglasnikov in nekaterih drugih primerov. Pisava konzonzantov je v glavnem močnejše

naslonjena na kajkavske pisatelje kot pisava vokalov, vendar pa kajkavščina vseh prekmurskih značilnosti nima.

a) sičniki. - c: Označevanje tega glasu se je v madžarski kancelarijski pisavi utrdilo že konec XIV. in na začetku XV. stol. kot cz, kar so prevzeli z majhnimi začasnimi odmiki tudi tiski in ga ohranili do pred sto leti, ko so uvedli c, ohranili pa v lastnih imenih še cz do 1903.⁵⁾ Tako piše tudi T. dosledno cz: Dű/icz 3, Deczo 6, vczeilom 12, Troicze 38, jünczi 4, hlápci 19, Czerkevno 34, Czirkvi 34, préczimbi 4, Oczi 20,31, oczom 35, /zveczka 5, reczite 25, czomprali 13, vczepiti 6 itn.

s: Madžarska grafika je že v prvih tiskih sprejela zanj iz nemščine znak ß, ki ga je pozneje nadomestil z in šele v XIX. stol. današnji sz.⁶⁾ Temlin piše skoro dosledno z, le v primerih náz 8, 10, 20,25,26,27, vaz 44,46 piše z. Tudi za etimološki z v izglasju piše po izgovarjavi z, predvsem v obliki ja/z 10. Primeri za z so neštevilni v vseh pozicijah, npr.: /zvetlo/cha 3, Go/zpodin 3, //ztoy 4, /ze 4, c/i/ztom 19, zrá/zli 8, v/zak 45, Nebe/zki 45 - z véliko začetnico sevé Sz, - npr. Szinei 45.- Izjemno piše s le v latinskih besedah, kot Sacramentomi 39 in v grški Kri/tu/i 37 zelo mnogokrat v vseh oblikah, le kri/ztu//a 24 in kri/ztu//evim 7 ima z.

z: V madžarski grafiki ga uporabljajo od začetka in tako tudi za Temlina označevanje glasu z ni povzročalo težav, razen pri predlogu. Tako piše z za predlog iz, ki se v narečju izgovarja reducirano, pred nezvenečim soglasnikom kot s, npr.: zRoditelov 4, zc/i/ztoga 9, znatúre 3, z otrocsega 8, z moje 45, zker/zta 38, zSzvétoga 38, zDe/zétere 37 itn. Dalje za predlog s, z, ker s posebej ne označuje, npr. zvelikov 8, zpotreibc/inámi 21, zev/zeimi 21,24, zpokorno/ztyom 15, z menom 46. Drugi primeri: vzemi-mo 8, zbantuvau 37, 46 zhránio 4 - tu je lahko nam. vz- ali iz- - zSnye-govoga 39, kar je napaka; zagvišne 38, nezracsunano 3, vzeme 47, zná/-fati 14, jezik v naslovy, 8,9, vüpazen 13, zprávi/cha 35, kar je učena etimologija za: správišča, zebráni 1, zdávanyem 21, zvau 23, zaver/eni 19, zvelicsitel 25, rázum 18, za/zpáne 7 itn.

V predlogu za: za nyo 4, za/tero 21, za mé 38, zate 38, zatem 47; v sestavljenkah zagerdi 27, zapoveida 27, za ...voljo 38,36 za zálog 39, za va/z 39, 40, zamoje 40, za velike 41, za moy 42 itn.

5) Knieszsa I., n.d. 5sl.

6) Knieszsa I., n.d.8.sl.

b) šumniki.- č: zanj ima današnja madžarska grafika cs, ki so ga pisali tudi prekmurski pisatelji že v 18. stol., toda v začetku še nedosledno, ker so Madžari pisali za č v kraljevi pisarniški grafiki že od 12. stol. iz francoske grafike prevzeti ch, ki je prav pri Temlinu še tako pogost (pri Madžarih le še v priimkih), v prvih knjigah pa cz ali ts (poleg starega ch) in šele katoliški reformator Péter Pázmány je uvedel v 17. stol. cs, ki so ga poznali rokopisi že v 16. stol. Toda protestanti so še v 18. stol. pisali ts in šele pravopis madž. znanstvenega društva je pod vplivom F. Kazinczyja 1832 uvedel dokončno cs.⁷⁾

Temlin je za č pisal zelo pogosto c/ v vseh pozicijah, npr.: reic/i 3,5,- toda: reics 3, vc/iti 4,8, vc/enyá 5, cslovec/o 3, zvelic/anya 3, zc/i/zto-ga 9, vc/io 14, globokouc/o 4, kric/éc/i 5, bojec/ei/i 5, vuc/eneis/i 5, rac/ún 6, obec/ányi 32, naztávajéc/o 45 itn.- Vzrok za Temlinovo nedoslednost bi mogli videti v tem, da je uporabljal f tudi za š,ž in v zvezi /z za s, zato ga je pogosto pisal tudi še v cf, čeprav je pisava cs že prevladala v njegovi knjigi, npr.: cslovecsa 3, gledécs 3; omahovanje kaže v isti besedi oboja pisava: cslovec/o 3, moucs 3, vekivecsnoga 3, reics 3, vrecsei 12,15 recseh 18, necsinili 15, potrebocsai 15, moucsi 17, drügoucs 20, po/zveicsa 23, poumocs 47 itn.

V izraziti manjšini je še najstarejši znak: ch in dozdeva se, da ga je največ pisal v cerkvenih besedah po tradiciji ter predlogah, saj so ga pogosto pisali tudi kajkavski pisatelji - vsaj osemindvajset po Maretiću.⁸⁾ Primeri: ker/chán/zke v naslovu, /zvetlo/cha 3, ker/chanje 4, ker/chán/z tvo 4 (2-krat), ché/zti 5, ker/chán/zke 5,10, ker/chán/z tva 6, oker/chen 10, ker/chenikom 12, odpu/chenyé 23,44,45, milo/chi 33, odpu/cheni 36, /chéjo 37, oker/cháva 38, milo/cha, 41,47, e/che 45,48, milo/che 45, ker/chenik 48, /zvetlo/cho 48.- Dosledno piše ch v kerščanski in njenih izvedenkah. Moti raba ch dosledno v besedi katechismus in enkrat christus 1.

š: v madžarski grafiki so ga od nekdanj označevali kot s ter so njegov izgovor kot š sprejeli ali iz gornje Italije ali iz nemščine, le da so ga dolgo pisali f,⁹⁾ kar je delno ohranil tudi Temlin in ga meša z s. Z dolgim / piše npr. že v naslovu: ker/chán/zke - njegovo rabo v zvezi /z smo

7) Kniezsza I., n.d. 6, 1116

8) T. Maretić, Istorija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima. U Zagrebu, 1889, 349.

9) Kniezsza I., n.d. 5 sl.

videli že pri s; /terie 5, podvojeno v nekaterih primerih: takai/e 7, na//em 8, vkri/ztu/i 6,9,20, kri/tu/evoga 3, - in še večkrat v tej besedi-/te-ra 3, poglavitei/e 3, /tero 3, /teri 4, ka/tigati 4, v/olai 5, vĕk/a 5, /á-lo 8, /timau 8, na// 9, oker/chén 10, ták/a 11, /umma 20, dené/nyo 25, /chĕte 25, pote// enyé 36, milo/cha 41, grei/nim 41, zagvi/no 42, pi//o 43, zvüei/nim 43 itn. V besedah šteri, naš, kerščanski ter njih oblikah, ki se pogosto ponavljajo, dosledno piše / ali //.

Temlin pa je š označeval tudi s s prav pogosto, npr.: v latinskih besedah virtus, justus 1 in povsod v tekstu, kot v chri/tus 1 in pozneje; premislá-vati 3, korintus 3, katechismussa 11, bos 5, vmisleinyi 12, poveksáva 16, prosnye 29, oslâtati 4, skoul/zkov 4, skoulniki 4, bos 5, skoulniczje 5, tesko 6, dnĕsnyi 7, esche 7, pre/zvetis 13, Artikulusje 10, nás 25, 45, jemiĕs 13, Hi/esnoga 15, gvisni 31, molis 25, greisnik 37, más 38, vör-jes 40, stero 40, kris 40 za narečni izgovor etimološkega križ, oslâta 42 in mogoče še kateri primer.- S nastopa večkrat v zvezi cs za č kot pa za š. Pravtako nastopa za ž.

ž: Temlin ga označuje tako ſ kot s, kakor so ga v preteklosti označevali tudi Madžari poleg še nekaterih znakov, dokler niso konec 18.stol. uvedli današnjega zs (M.Révai).¹⁰⁾ Prvega piše T. npr.: obder/alo 5, prelo/eni 1, vnou/a 4, /ivin/zkim 4, obder/ávajo 18, /iveu 9, /alo/ztis 37, za/zlŭ-/enyá 21,24, zmo/no/zť 35, /zlŭ/imo 29, zder/áva 31,43, predlo/iti 43, u/ivamo 40, v/ivanye 42, bli/nyega 42, zader/eni 34, /ivincse 14, /zlŭ-/ili 14, zaver/eni 19.

s za ž pa piše v mnogo manjšem številu primerov kot ſ, npr.: tosbé 3, bosi 3, 4,5,7,8,27, Bosja 10,32, ſzlŭsba 7, /zlŭsbeniczje 17, Bosjo 11, 37, 48, Bosjoj 27, Bosi 37, lasi 16, blisnyega 16,42, zdersáva 20, nezadersi 29, Bosjemi 32, nedusno 41, vraisje 46. Predvsem piše vse sklone besede božji s s, sicer pa je vidno prizadevanje, da poenoti pisavo z ſ in da s uporablja v glavnem v zvezah cs in v latinskih besedah, pa séveda kot vé-liko črko.

c) ustničnika. - v: kot je povedano pri u, piše T. predlog vu nekajkrat uu 8,7,10,38. Kot predlog ga piše s sledečo besedo skupaj (gl.tam). Posebno pa je pomembno za prekmurščino, da prehaja v pred nezvenečimi soglasniki v f, ki nastopa tudi na koncu instr. sg. fem. v tipu ženouf in gen.pl.m. V prvem primeru piše T. dosledno v, npr. vkrai 3, v/ze 1 in še pogosto, vc/iti 8, v/zak 36, v/zťanoti 33 itn. Enako piše v drugem primeru - pač tudi pod vplivom kajkavskih in mogoče še kakih knjig - v: /zták/ov 3, /ztov skoul/zkov /ibov 4, Bosjov 5, zgreihov 7 itn.

10) Knieszsa I., n.d. 5-20,

m: Končni -m tako v 1. os.sg. glagolov kot v instr. sg. moških srednjih samostalnikov in zaimkov piše T. pravtako dosledno kot m, čeprav preha-ja v živem jeziku v n, npr.: vjednom 3, zdávanyem 21, vüpanyem 26, ceilom 12, /zem 10, mam 45, offerüjem 9, vörjem 9, itn.

Disimilacijo mn - v vn- Temlin upošteva, npr. vnogo 3, vnogi 7.

Edini primer protetičnega y- je menda: vete 31, ki ga v tej besedi najdemo že v starejših rokopisnih pesmaricah in pri poznejših pisateljih.

č) nebniki.- j: pisava tega glasu povzroča tudi v prekmurskih tiskih velike težave, ker še je poleg j, ki ga pišejo predvsem na začetku in v sredini, udomačil - že po vzoru madžarske in kajkavske grafike - zanj tu-di i, s katerim se je včasih zlil v en glas, pisan i; na koncu besed pa tudi y, ki pomeni kdaj tudi - ji. Tudi ta raba temelji v madžarski sta-rejši grafiki. Predvsem Temlin ji v vseh teh primerih sledi.

j- piše na začetku in sredi besede npr.: Greihje 4, námje 7, jednom 3, kaje 3,11, justus 1, mourje 1, touje 6, Salo/zneje 3, doperná/ajo 17, ja/z 10, obder/avajo 18, odürjávajo 18, voljo 29, volje 10, vraisje 46, Bo-sje 8,27 in v vseh oblikah te besede. Na koncu besede: máloj 8.

V sosesčini i ga večkrat opušča: Troicze 38, boijo 47, trie 10, Poštü 14, /zvoim 12, trie 10, priau 30, priétna 46 itn.

i: kai 3, naidale 3, onoi 44, /terie 5, 19, - zlitje i+j -, touie 1, toda: touje 6,10, nika/zo 6, vkrai 3, Doiko 6, Poveimi 12, v/zlaboí 8, kaibi/ze 7,15,17,20, Drügie 26, nai 13, Nakoi 14, vc/io 14, lübio 18, kiezanáz 20, jednoí 30, vpelai 30, boijo 47, poglavitei/e 3, priáteu 9,14, priétno 9, trie 10, vcsio 5, zhránio 4 itn. To negotovost v pisavi z nadomeščanjem j z i je poleg izgovora povzročal izgovor in pisava refleksa jata z ei in še pre-hod -h- v -i-, kar je tako tudi pisal (gl. pozneje pri h). Pri pisavi j se je naslanjal na knjižni vpliv, prim. mnogo oblik božji itn., volja ...

-y: Teh primerov je manj, npr.: za -ji: /ztoy 4,38,44, boy 30, Matay 25, 38, za moy greihov 42, dvoy 45. Pisavo teh izjemnih primerov si moremo razlagati tako s tujim - kajkavskim in madžarskim - vplivom, kot z rabo y v zelo pogostih palataliziranih ly, ny, gy, ty.

nj so pisali Madžari že v 16. stol. ny, kar so prevzeli tudi kajkavski pi-satelji, zato najdemo ta znak že v prekmurskih rokopisih in dosledno pri Temlinu, npr.: nyo 4, dugoványa 3, poznánnya 3, vc/enyá 5, misleinyi 12, nyegovom 22, zdányem 28, v/zakdené/ nyega 28, pro/nya 30, po/zleidnya 30, pote//enyé 36, opominanye 36, /zkvarjenyé 37, odpü/c/enyé 39 itn.

lj: madžarski ly ima redko najstarejše prekmursko slovstvo, ker nima palataliziranega l, od drugod prevzetega, pa piše volja (gl. pri j) in še sestavljenega npr. razdeljena 20, moljenjá 25.

t': madžarski znak za palatalizirani t': ty ima T. pogosto, kot tudi pisatelji za njim, ker ga ravénski in gorički govor poznata, npr. témno/ztyov 3, ra/zpétye 22, kar je pa kontaminacija: raspet + je; trétyi 11,22, trétyo 13, pokorno/ztyov 8, trétyega 17, / zmertyov 22 itn.

d': zanj pozna madžarska grafika od sredine 16. stol. do danes gy, ki ga uporablja - za rokopisnimi pesmaricami - tudi Temlin, ker njegov govor pozna d' pred vokali; predvsem e in i, npr.: narodgyena 8, narodgyen 22, toda: rodjenoga 19, porodgyen 22, vec/ergyi 44, 45, 48, toda: vecserje 42, 43, angyel 46, 47, novorodgyenyá 32. Vsi ti redki in še nedosledno pisani primeri dokazujejo v nasprotju s prevladujočimi primeri z j, da so bili literarni vplivi na Temlina močnejši kot domači govor, saj piše z j npr.: mourje 1, /ztyovjene 13, pogosti ja/z 6 itn., dosledno tudi Evangelijom, ki ga oba Kűzmiča za njim dosledno pišeta Evangelijom.

d) mehkonebniki: h. Noben glas ni povzročal prekmurskim pisateljem toliko težav in doživljal toliko načinov pisanja, kot prav h. Vsi govori ga namreč na začetku besed opuščajo, v sredi in na koncu pa spreminjajo v -j. Ker so pa vsi starejši pisatelji poznali tudi osrednjeslovenske ali druge slovanske knjige, poznejši pa tradicijo svojih prednikov, so pod njihovim vplivom pisali včasih tudi etimološki h tako na začetku kot na koncu, kjer so pa ohranili tudi njegov narečni refleks kot -i ali -j. Vse te težave je poznal tudi Temlin, ki je pa na začetku dosledno pisal h pod vplivom vsaj kajkavskih knjig, npr.: hlápczi 19, 34, 46, hráni 21, hráno 47, zhválozdávanyem 13, hodi 43, hűdá 16, hűdo 28, hi/ni 45 itn. Edino: csf 14 < hči piše brez h.

Na koncu besede: greih 4,5,36, - prav pri tej besedi sovpada refleks za jat z refleksom za -h, toda v tem primeru je fiksiran prvi -, /zvoih 35, krüh 29,39, 44, onih 37, v/olai nas/ih, v katerih 5 - ta primer, tudi pri poznejših pisateljih, kaže omahovanje v pisavi zavoljo nepoznavanja etimološkega -h - glih 39,40,44,45, etih 30, v/zeih 30, 47, nyih 35, va//ih 44, 45, onih 47, Düih 38,23, - pri tej besedi in pri greih tudi stalno sredi besede, npr.: dühovne 4, greihov 44, greiha 6, pohajajoucsim 35, Dühei 23, 20, Dühá 45, Krüha 28, pehára 44, itn.

V mnogih primerih pa je pisal v sredini in na koncu besed iz -h nastali -j in ob njem še -h, npr.: Düih 23,38, vu v/zeih potrebocsáih 13, vNebé/zaih 25,26,36, itn.

Pod vplivom takih primerov je menil, da je še kak končni -i iz h in ga je zato pisal na nepravem mestu, npr.: praznüh 15 ali tudi v nekaterih primerih, kjer -i govor sicer ne pozna, pa je na pisavo s -h vplivala naslednja beseda: /zvétih Düih 23, pa tudi brez sosedne besede s -h: ober v/-zeh /ztvorjene/ztvári 13, kjer je vseh lahko množina, toda potem je v napačni obliki stvorjene nam. stvorjeni (h). Pisava otü/hili 17 pa priča, da je -j- v odtujili čutil kot refleks -h. Opuščal pa je -h na koncu besed, posebno pri pridevniki, za kar je bilo nekaj primerov že navedenih, pa še npr.: drügi Bogouv 12, /zedem po/zleidnyi 14, Evangeliom/zki 34, moy 42, nyihovi 35. Samo -i je pisal npr.: potreboesai 15 (toda potreboesaih 13), v drügi knigai Moy/e/ovi 17,34, itn.

ř- je doživel v prekmurščini prehod v -u - v vseh pozicijah, kar je povzročalo pisateljem zavoljo literarnih zgledov težave. Temlin ga piše z nekaj izjemami dosledno -u-, tako sredi besede, kjer ni pogost, npr.: obiuno 21, 24, 33, dugoványe 3, /zunc/ene 3, napunenýe 20, /zpunila 38 itn.

Zelo pogoste pa so oblike preteklega tvornega deležnika na -u, po čemer se Temlin izrazito loči od naslednikov, ki pišejo skoro dosledno na tem mestu -o. Take oblike so npr.: napi/zau 3, dáu 3, /ztárau 5, mogau 5, biu 11, 39, meu 5, /iveu 9, vzeu 8, zvau 23, prikázau 20, "meurje" 22 mora biti tiskovna napaka za mreu, ker piše umreu 39,41,42, popriau 22, engedüvau 30, obarvau 30, vlejau 33, vzeu 39, zbantüvau 37, itn. Nekako v ravnotežju s temi oblikami so take na -o, npr.: oberno 8,9, delao 35, napi/zao 12, lübo 15, po/tüvao 15, zglá/zo 12, návcsó 10, prikapsó 20, blago/zlovo 14, za/ztoupo 22, /ztano 23, pre/zveito 23, delao 35 itn. Pravtako piše pri samostalnikih -u < ř: tau 11 in sl., kopeu 32, edino Zvelicsitel 11, 25 piše pod vplivom knjig; odeteu 21, pekeu 22, mi/zeu 40 itn.

Zelo redki so primeri po knjižni predlogi, kot /ivel 23. Tudi l < l' je prešel v -u, ki ga Temlin tako tudi piše, npr. priáteu 9,14 - poznejši pisatelji so tudi v teh primerih pisali -o.

Vsi drugi primeri grafike domačih besed, ki tu niso obravnavani, ustrezajo fonetičnemu stanju narečja in jih je treba upoštevati pri analizi Temlinovega jezika, kar bo avtor opravil v posebni razpravi. Tu se bomo ustavili le še ob nekaterih splošnih značilnostih Temlinove grafike.

Pisava v tujkah. V tistih tujkah in izposojenkah, ki so v jeziku vsakdanje, piše avtor ustrezno svojemu pisanju domačih besed. Nekateri izjeme pa so; nekatere besede piše kot citatne besede: virtus 1, justus, pro 1. V drugih je ohranil značilnosti tuje pisave, npr. katechismus 1,5,6 in še dostikrat, Doctorje 7, /ummo 6, /ummi 30 z reduplikacijo, Sacramentom 11 (dvakrat), 39,40, Praedikátorom 34, Magi/tratus 29, moudus ino forma 25, Artikulu/-fe 20,21, offerüjem 9 itn.. Pri madžarskih izposojenkah je ohranil njih obliko,

npr. Or/zága 11,21,34, Or/zági 23,27, Oro/zlány 43, tudi pri latinskih in grških, prevzetih po posredovanju madžarščine, so ostale končnice le-te: fundamentom 38,44, Testamentom 39, Evangelista 34,43, pa tudi osnova: Profétom 47 itn.

Posebno mesto zavzemata med temi besedami mnogokrat ponavljani Jezus Kristus, v narečju obakrat z -š. Temlin ju piše zelo različno in nedosledno: prvo sicer vselej z veliko začetnico, sicer pa: Jé/u//i 22,23,25,37, Je/us 22,31,34,44, Je/u//a 24, drugo pa brez doslednosti, kar je verjetno posledica slabe korekture, čeprav si je prav pri tem imenu to težko misliti. Tako piše na naslovni strani chri/tus, pozneje stalno k-, toda približno v polovici primerov z malo začetnico, posebno v prvem delu knjige: kri/tu//evoga 3, kri/ztu//evim 7, vkri/ztu//i 6,9,20, kri/tu//evi 19, kri/tus 10, zkri/tu//em 33, Kri/tus 31,32, vkri/tu//i 36 itn.

Tuja lastna imena piše povečini tako, kot so se udomačila ali v docela kajkavski knjižni obliki ali prilagojena v stoletni cerkveni rabi, npr. János Evangelista 34 itn., pri /zvétom Matay 25, 31,43, pri/zvétom Lukác/i 25, Lukács 43, Marko 43, Szvéti Pavel Apostol 3, 5,6 itn., Moy/e//i 12 je ne-navaden - tudi pri Števanu Küzmiču pozneje - ker ima tako madžarščina kot današnja prekmurščina Mojzeš; manj navadno je Ezechiela 6, na Synai Goré 12, tudi Luther Martonni 1, izvirno je ohranil v Saxonii, podomačil pa končnico v Halla 1. Törk 14, Sídov 14, Rimlánczom 33, piše v udomačeni obliki, korintus 3 pa z malo. Pontiu//em Pilátu//em 22 je delno ohranil latinsko osnovo in kajkavsko knjižno obrazilo.

Glede rabe velikih začetnic je Temlin še svoji dobi ustrezno nedosleden, ker piše v nekaterih omenjenih nenavadnih primerih lastna imena z malo začetnico - vrsto besed, ne le samostalnikov, z veliko začetnico, da jih s tem poudarja, npr.: Deczé 1,6, Dühovne 4, Dü//evno 6, Dü//icz 3, Hisni Go/zpodár 11, Doiko 6 (dvakrat), Nebe/zki Ocsa 45, Sz.Szineí 45, Sacramentomi 40,42, Bosje dosledno, čemur se ne čudimo v verski knjigi, - Farar 4, Me/ter 4, Dü//ou 5, Nebou, Zemlou, Morje 14, Hi/esnoga Tüvari//a 15, itn.

Poleg redke reduplikacije konzonantov, npr. /umma 20 in prelommo 37, kar je lahko le slaba korektura, - preseneča veliko število primerov, ko piše skupaj ne le po dve besedi, marveč celo po tri besede. Pri tem ne upoštevamo vseh predlogov v, z, /z, ki jih piše dosledno skupaj s sledečo jim besedo, ampak take primere: ino/ze 4, touie 1 - glej že zgoraj pri j-, /terie 5 5 itn., kjer sta se končni -i in sledeči j- zlila v i -, /terogaje 3, kaje 3,11, Greihje 5, kágdabi 6, Poveimi 12, námje 7, Nakoi 14, trbeje 19, kaibi/ze 19, koteraje 20, kai/zmo 29, Armi 29 itn. Nič posebnega ni, da piše ne skupaj s sledečo besedo. Tudi v teh primerih lahko mislimo na slabo korekturo, ki je mogoče ni opravljal avtor sam.

O akcentuiranju smo že kratko omenili pri vokalih á, é, da z dolgimi vokali sovpada akcentsko mesto, zato moremo reči, da ostrivec posredno označuje tudi akcent. Prav glede označevanja akcenta se pisava prekmurskih pisateljev razlikuje od madžarske grafike, ki ga ne označuje, ker je v madžarščini poudarjen vselej prvi zlog besede. Tako Temlin kot vsi prekmurski pisatelji za njim so to razliko dobro čutili, kar dokazuje postavljanje ostrivca kot naglasnega znamenja na druge vokale v neprvem zlogu besede. Tega sicer niso delali dosledno, ker se jim ali ni zdelo potrebno npr. na diftonghih, ali pa si niso bili na jasnem glede rabe ostrivca za akcent na kratkih zlogih. Dokaz za to je npr. Števan Küzmič z mnogimi krativci, ki so zato v nasprotju z znakom za dolžino, katerega bi bil moral namesto krativca pisati.

Pisanje ostrivca nad dolgimi, ozkimi vokali v zlogih, kjer je sovpadalo z oznako naglasa, jim je prav prišlo, ker so prav zavoljo premičnega slovenskega poudarka, ki so ga čutili v nasprotju z madžarščino, čutili potrebo tudi pisnega naglašanja. V razpravi smo že nekajkrat navedli pri primerih, da npr. mesto akcenta sicer ustreza govoru, ne pa vokal pod znakom, npr. moudró/zť 3, ker bi tu moral biti v prvem zlogu le o, ali pa v drugem - ou-; blagó 16 je nenavadno, ker je govorjeno -ou: enako zapóveidi 11, ker ne moreta biti oba zloga poudarjena, zato piše: zapóved 14, zápoved 11. Očitna napaka je Telá 28,39,40 za teila, tudi vu/zvé/zťvi 33, ker je e kratek, enako otroúk 4,/záráu 5.

V nekaterih primerih je mogoč akcent na prvem kot na drugem zlogu, zato mislimo lahko na zavestno poudarjanje v primerih: /ziná 4 - kar je obenem oznaka dolgega á - gla/zá 5, /zerczá 35, blagá 30, tosbé 3, /zébe 9, mené 21, gla/zá 5 itn.

Posebno dosledno akcentuira več kot dvozložne besede, npr. povekšáva 16, zdávanyem 13, zlasti na končnem zlogu: /zťvorjenýa 20, napunenyá 19, odpű/chenýe 23, pote//enyé 36, za/zlű/enýa 21, pre/zťplenyé 16, jemlės 16, jemlės 13, pomen/ánye 7 itn.

Temlin je kot začetnik slovstvene tvornosti v svojem narečju - saj niti ne vemo, ali je poznal dotedanje rokopisne pesmarice, verjetno pa jih je - opravił težko in veliko delo z literarnim oblikovanjem dotlej v tisku negojenega jezika, pri tem pa je moral najprej in ves čas svojega pisanja premagovati težave, ki mu jih je nalagala grafična fiksacija njegovega jezika. Pri tem se je uspešno naslanjal na vzor v madžarski grafiki, pri čemer mu je znatno pomagala grafika kajkavskih pisateljev in najbrž tudi prekmurskih rokopisnih pesmaric. Posebni pomen tega njegovega dosežka pa je v tem, da so njegovo grafiko v glavnem sprejeli ter jo z doslednostjo izpopolnili vsi naslednji prekmurski pisatelji.

Zusammenfassung

DIE GRAPHIK DES ERSTEN BUCHES VON PREKMURJE

Das erste Buch, geschrieben im Dialekt von Prekmurje (Übermurgebiet) in Slowenien, war die Übersetzung des Kleinen Katechismus von M. Luther, angefertigt von Ferenc Temlin: Mali katechismus ... erschienen in Halle, 1715. Über den Übersetzer schrieben bisher ausführlicher M. Rupel und V. Novak, s. Anmerkung 3. Der Verfasser untersucht, wie sich Temlin in seiner Schreibweise an die ungarische Graphik anlehnte, wie vor ihm schon die handschriftlichen Gesangbücher in Prekmurje und die kaj-kroatischen Schriftsteller.

Vokalen.— Temlin benutzt konsequent die akutierten á und é für lange und enge Vokale, indem ihm das nichtakutierte a ein nichtakzentuiertes oder kurzakzentuiertes, niedriges a, ein e aber einen breiten, nichtakzentuierten oder kurzakzentuierten Vokal bedeutet. Den Reflex von jat schreibt er konsequent als ei, die dem Dialekt bekannten ö aus dem engen, kurzen postlabialen oder postdentalen e oder ü, und ü aus dem ethymologischen u (nur einige Ausnahmen in Lehnwörtern) schreibt er mit diesen Buchstaben. (Beispiele für diese und die nächsten Buchstaben und Laute in der Abhandlung.) Das lange o, das in seiner Sprache als Diphthong ou reflektiert, bezeichnet er auch als solches.

Konsonanten.— Für einige davon verwendet Temlin ungarische Doppelzeichen, deren Alter und Entwicklung der Verfasser der Abhandlung angibt. Das c bezeichnet T. ständig als cz, das s als /z, nur in einigen Fällen als z. Den Den letz angeführten Buchstaben benutzt er konsequent für z.— Komplizierter ist die Bezeichnung der Zischlaute: für č schreibt T. sehr häufig cf, aber noch häufiger mit cs, sehr selten dagegen ch—| Dies scheint aus kirchli-chen Ausdrücken, aus kaj-kroatischen Büchern entnommen bzw. durch die Kirche erlernt.— Das š bezeichnet T. mit š, šš doch nicht selten auch mit s. Dieselben zwei Buchstaben dienen ihm auch für die Bezeichnung des Lautes ž.

Bei den Labiallauten ist zu bemerken, dass T. für die Präposition vu manchmal uu schreibt, sonst aber immer, auch vor stimmlosen Konsonanten und am Wortende, v wo man im Dialekt den Laut f spricht.— Auch -m schreibt er am Wortende, das man als -n spricht.

Bei Velaren schreibt T. nach dem Vorbild der ungarischen Schreibweise für j auch i, das manchmal auch die Silbe -ij- bezeichnet. Für -ji steht auch -y.

Wie im Ungarischen, so schreibt auch T. für nj- ny, für t' - ty und für d' - gy, aber nicht in allen Fällen, wo sie die Mundart kennt.

Der h Laut bereitete den Schriftstellern aus Prekmurje grosse Schwierigkeiten, denn am Anfang des Wortes wird er nicht ausgesprochen - aber T. schreibt ihn unter literarischem Einfluss doch - in der Mitte und am Ende des Wortes wird das h aber zu -i-. T. schreibt h (auch literarischer Einfluss) auch in diesen Positionen, aber nicht konsequent, denn er schreibt es manchmal überhaupt nicht, manchmal aber -i.

Das velare t ging im Dialekt von Prekmurje in -y- über und so schreibt es auch T. in der Mitte und am Ende der Wörter, dagegen in der Endung der part. pf. act. häufig auch -o.

In der Schreibweise der Fremdwörter behielt T. einige ihrer Buchstaben, bei dem Namen Kristus schreibt er aber in der Hälfte der Fälle mit kleinem k-. Die Präpositionen v, z, s schreibt er immer zusammen mit dem folgenden Wort, manchmal schreibt er aber auch zwei, sogar drei Wörter zusammen, besonders se, je und Pronomina.

T, akzentuiert einige Wörter auch dann, wenn die akutierten á, é Laute nicht zugleich auch den Akzent des Wortes tragen.